

ALBERT O. HIRSCHMAN

MORALA SECRETA
A ECONOMISTULUI

dialoguri realizate de
CARMINE DONZELLI, MARTA PETRUSEWICZ și CLAUDIA RUSCONI

traducere din limba italiană de FLORIN DUMITRESCU

cuvânt-înainte de CRISTIAN PREDA

comentarii de RADU CARP, ALEXANDRA IONESCU
și CARMEN NARIȚA-POPESCU

CUPRINS

Cristian Preda. În loc de cuvânt-înainte: despre relația dintre progresul economic și progresul politic	5
Prefața editorului italian.....	14
MORALA SECRETĂ A ECONOMISTULUI.....	19
Capitolul 1. Perioada europeană	21
Capitolul 2. perioada americană.....	51
Capitolul 3. Cuvinte-cheie.....	71
 Lista lucrărilor lui Albert O. Hirschman citate în volum	96
 COMENTARIU	99
Radu Carp . Tenăția structuralistă a științei politice	101
Alexandra Ionescu. Retorica reacționară.....	109
Carmen Narița-Popescu. De la pasiuni la interese	135

MADE BY
Baroque

CAPITOLUL 1

PERIOADA EUROPEANĂ

Domnule profesor Hirschman, să începem cu începutul: spuneți-ne ceva despre primii ani ai vieții dumneavoastră.

Provin dintr-o familie berlineză din burghezia mijlocie, de origine evreiască, dar care nu era practicantă a cultului. Și eu, și surorile mele am fost botezați în religia protestantă. În acea perioadă – m-am născut în 1915, în timpul războiului – botezul era un fapt destul de obișnuit în rândul evreilor emancipați. Dar cred că este important să adaug că niciunul dintre noi nu avea trăiri religioase profunde. Într-o anumită perioadă a vieții mele, am fost aproape de o anumită formă primitivă de creștinism; asta s-a întâmplat pe când îl citeam pe Tolstoi. Nu am frecventat niciodată biserica protestantă și nu mi-am făcut nici măcar prima împărtășanie. Am studiat la Französische Gymnasium din Berlin – o școală excelentă – timp de nouă ani, până la bacalaureat. Școala fusese înființată cu trei sute de ani în urmă pentru hughenotii care se refugiaseră în Prusia venind din Franța, apoi a devenit o școală de stat. Acolo am primit o bună pregătire, mai ales la franceză, dar și la limbi clasice – greacă și latină. Engleza, în schimb, nu se număra printre materiile predată.

Era chirurg, specializat în neurochirurgie. Era un om foarte dedicat muncii sale. A murit de moarte naturală în 1933, la puțin timp după venirea lui Hitler la putere. Trebuie să spun că această coincidență dintre moartea sa și începutul persecuțiilor antidemocratice și anti-evreiești m-a îndemnat să părăsesc Germania și să mă duc în Franța. Maică-mea însă a rămas în Germania. Am optat pentru Franța mai ales pentru că vorbeam destul de bine franceza; acea țară era, oarecum, o parte din educația mea.

Familia tatălui meu provenea din estul Germaniei și emigrase în Statele Unite, dar el se întorsese în Germania pentru studii și se stabilise acolo. Până să ajung în America, nu cunoscusem niciodată vreun membru al familiei din partea tatălui meu. Doar după venirea mea în America am putut lua legătura cu unul dintre ei.

Rudele tatălui dumneavoastră emigraseră în America izgonite de antisemitism?

Așa s-ar zice. Veneau din partea cea mai estică a Germaniei. Tatăl meu se născuse chiar în regiunea Poznanului, adică în acea parte a Germaniei care avea să fie cedată Poloniei.

Iar mama dumneavoastră?

Maică-mea provenea dintr-o familie extrem de numeroasă, un mare trib, în care avea mulți frați și veri de gradul întâi. Înainte de a se mărita cu tatăl meu, mai fusese căsătorită o dată: pe primul soț îl chema tot Hirschmann. Maică-mea studiasse și ea istoria artei și istoria – lucrurile care pe vremea aceea puteau fi studiate de o femeie – și locuise pe cont propriu la Strasbourg și la München. Pe scurt, făcea parte dintr-un mediu emancipat. Apoi se întorsese la Berlin, unde se căsătorise cu tatăl meu. Printre

colegii de studiu și de lucru ai tatălui meu nu erau numai evrei. Îmi amintesc că unul dintre prietenii săi cei mai apropiați era latino-american.

Ce atmosferă era la dumneavoastră acasă, ce oameni îi frecventau pe părinții dumneavoastră?

Majoritatea prietenilor părinților mei erau medici și avocați. Mai erau câțiva negustori de artă, printre care Thannhauser, proprietarul unei faimoase galerii.

Locuiam într-un apartament dintr-o vilăsoară cu trei niveluri, în Alte Westen, o frumoasă zonă a Berlinului, învecinată cu Tiergarten. Nu aveam grădină, dar alături de noi era ambasada Greciei, în a cărei curte mergeam deseori să ne jucăm cu mingea. Casa în sine era foarte sobră, lipsită de confort. Trebuia să o încălzim cu lemne, nu aveam apă curentă, ne spălam în lighean. Când am ajuns la Paris, dintr-odată totul mi s-a părut modernizat. În orice caz, noi duceam viața tipică a unei familii aparținând burgheziei mijlocii. Vara mergeam mereu în vacanță, mai întâi la Heringsdorf, un loc de vilegiatură la Marea Baltică, apoi la Marea Nordului, iar uneori și în Elveția sau Austria; câteodată și în Munții Dolomiți.

Și cele două surori ale dumneavoastră?

Cea dintâi, Ursula, cu puțin mai mare decât mine, a fost o persoană cu care am împărtășit câteva dintre cele mai însemnate lucruri din viața mea, începând cu mutarea la Paris. Din 1935, Ursula a locuit practic tot timpul în Italia, mai întâi alături de Eugenio Colorni și apoi, după moartea lui Colorni, cu Altiero Spinelli. A murit în 1991. A lăsat în urmă o carte de memorii, publicată postum în Italia, la editura Il Mulino, cu titlul *Noi senzapatră*, în care povestește o seamă de episoade trăite de familia noastră și amintiri din adolescență.

Mai am și o altă soră, care locuiește la Roma și e cu cinci ani mai mică decât mine; când am părăsit Germania, eu aveam 18 ani și ea 13, și de aceea, într-un fel, a rămas pentru mine surioara cea mică, chiar dacă acum are 74!

Ce limbi vorbeați în familie? Când ați învățat engleza?

Adevărul e că am învățat-o abia ca a treia sau a patra limbă; prima era, firește, germana, a doua – franceza, a treia – italiana, iar apoi – engleza și spaniola.

Și idișul?

Nu, nu l-am învățat niciodată, abia dacă știu câteva cuvinte.

Dar franceza o vorbeați și acasă?

Nu, o vorbeam numai cu o *demoiselle* franceză care a locuit la noi câțiva ani și ne-a învățat limba.

Acasă se discuta politică?

Da, discutam politică, dar nu aceasta era tema principală de discuție. Vreau să spun: toți au început să „discute politică” după 1930, fiindcă în acel moment – eu aveam 15 ani – a avut loc prima mare victorie electorală nazistă. În plus, eu aveam la Französische Gymnasium prieteni mai mari ca mine, dintre care unul, în special, avea o oarecare influență asupra mea. Pe când aveam 14 ani, el îmi dădea să-l citesc pe Marx, era mentorul meu: se numea Heinrich Ehrmann. În Germania, figura mentorului, a maestrului, este plină de însemnătate. În 1931 am intrat în mișcarea de tineret a Partidului Social-Democrat, cred că tocmai în urma discuțiilor cu Heinrich Ehrmann. De atunci, amândoi am urmat aproape același drum: și el s-a dus mai întâi în Franța, iar apoi, în 1940, a venit în Statele Unite, unde a devenit politolog.

Povestiți-ne mai bine cum a avut loc aderarea dumneavoastră la Tineretul Socialist. Cine a aderat primul: sora dumneavoastră, Ursula, sau dumneavoastră?

Eu am aderat primul, iar ea m-a urmat la scurt timp.

În afara prietenilor, ați avut vreun alt maestru important în acea perioadă a vieții?

Da, după cum semnalam mai înainte, am avut mentori importanți; mai ales unul dintre ei, profesor de religie, mi-a dat să citesc povestirile lui Tolstoi; era un om cu adevărat deosebit, care după aceea a devenit militant antinazist. Apoi am avut un excelent profesor de germană; era evreu, dar a rămas în Germania; vorbea o germană extraordinară. Nu știu cum a reușit să supraviețuiască regimului. Era dedicat în întregime predării literaturii: „*Faust* al lui Goethe – spunea – nu se poate citi la școală; dacă vreți să învățați ceva despre *Faust*, veniți la mine acasă și-l vom citi împreună.” Ne-am organizat într-un soi de grup de lucru colectiv, de *Arbeitsgemeinschaft*. Timp de un an întreg, o dată pe lună, ne-am reunit la el acasă.

Gimnaziul era mixt?

Nu, dar am cunoscut câteva fete prin intermediul surorii mele. Deși era mai mare ca mine cu un an și jumătate, eram în clase paralele, deoarece părinții, când a venit timpul să o înscrie pe ea (avea 6 ani și jumătate), și-au zis: „Ei, hai, și băiatul poate să înceapă să meargă la școală, om vedea noi cum se descurcă.” Aveam 5 ani, dar nu am avut probleme și astfel am rămas în clase paralele.

La liceu, ce materii vă plăceau mai mult?

Îmi plăceau istoria și geografia, dar eram destul de bun și la matematică.

Iar materiile clasice?

Latina mergea destul de bine, dar greaca îmi plăcea mai mult: îmi dădeam seama că e o limbă minunată, cu o mare literatură; patru ani totuși nu au fost de ajuns. Eram entuziasmat de povestea lui Oedip și de tragedia greacă, dar poate că eram prea interesat de alte lucruri.

Care au fost primii autori care v-au pasionat?

Am citit multă istorie; în acea perioadă erau la modă biografiile marilor personaje istorice, scrise (nu prea bine) de Emil Ludwig. Pe mine, oricum, mă interesau anumite perioade istorice. Mi-au plăcut mult *Casa Buddenbrook* a lui Thomas Mann și romanele lui Tolstoi și Dostoievski. Pe acesta din urmă îl consider un foarte mare scriitor: i-am citit întreaga operă, evident în germană, iar câteva lucruri care mi-au scăpat le-am citit mai târziu în Franța. Aproape că devenisem un specialist în Dostoievski.

Ați continuat să-l citiți pe Dostoievski chiar și în perioada în care ați început să-l citiți pe Marx și ați intrat în rândurile Tineretului Socialist?

Da, sigur. Pe atunci mai citeam și mult Nietzsche. Aveam 16 ani și mă gândeam foarte serios cum aș putea să-i conciliesc pe Marx cu Nietzsche.

Cum a fost primită de familie hotărârea de a adera la Tineretul Socialist?

Ei bine, părinții nu s-au prea bucurat de această hotărâre a mea de a intra în lupta politică. Într-o oarecare măsură era și firesc să-și facă griji. Eu și sora mea intrasem în faza relațiilor conflictuale cu părinții și am decis să ne continuăm drumul, orice s-ar întâmpla. Duminică mergeam la țară îmbrăcați în cămăși albastre și purtând eșarfe roșii, iar în acele ocazii puteam da cu ușurință de bande naziste.

Ați avut vreodată confruntări cu naziștii? I-ați provocat vreodată?

Nu, niciodată; doar câteva ciondăneli.

Și cum se desfășurau întâlnirile Tineretului Socialist?

Ne întâlneam regulat o dată pe săptămână, țineam o ședință într-un anumit loc în apropierea celebrului Sportpalast, discutam despre programe și, ocazional, participam și la manifestații organizate de partid, ca aceea de Întâi Mai.

Cu prilejul acelor întruniri aveați legături și cu mișcările muncitorești?

Mișcarea noastră era deja prin ea însăși muncitorească. Existau și „elemente burgheze”, din moment ce cartierul nostru era cu precădere burghez; existau muncitori și oameni din clasa mijlocie, care erau de cele mai multe ori menșevici sau mai degrabă copii de menșevici, copii crescuți și educați în Germania, dar copii de ruși. Îl cunoșteam pe unul dintre acești ruși, destul de renumit, care se numea Raphael Rein. Era un menșevic eminent, încă de pe atunci membru în Bund, partidul socialist evreiesc. Ca să joace un rol activ în acest partid trebuia să aibă un nume evreiesc, drept care și-a ales numele de Rafael Abramovici. Fusesse un timp întemnițat în Rusia țaristă, apoi exilat la Viena, de unde a revenit în Rusia, ca să o părăsească din nou la începutul anilor douăzeci, forțat de împrejurări.

În grupul vostru de tineret se răsfrângea vreuna dintre dezbaterile duse în interiorul mișcării social-democrate?

Da, desigur. Tocmai în acea perioadă a avut loc detașarea de linia politică a socialiștilor legată de *Tolerierungspolitik*, de politica de toleranță față de guvernul lui Brüning. În acea mișcare disidentă, un rol deosebit l-a jucat, printre alții, și Willy Brandt, care, după cum mi s-a amintit de

curând, era de vârsta mea. Noi, care reprezentam aripa de stânga, eram împotriva politicii de toleranță, însă nu toți eram de acord asupra oportunității unei sciziuni, iar când un membru de seamă al grupului a organizat sciziunea din care a luat naștere un nou partid, *Sozialistische Arbeitspartei* (SAP), în 1931, dacă-mi amintesc eu bine, o parte a grupului nostru, formată mai ales din tineri, a decis să-l urmeze, în timp ce eu și mulți alții am decis să rămânem pe poziții. Aceasta a fost prima mea experiență de conflict între *exit* și *voice*, în care mi-a apărut pentru întâia dată dilema alegerii între abandon, pe de o parte, și exprimarea disensiunii și critica din interior, pe de alta.

În orice caz, Tineretul Socialist era în esență un grup de dezbateri?

Da, dar pe mine mă interesa să rămân, pentru a putea influența cât de cât opțiunile partidului.

Pe plan personal – dacă întrebarea nu e prea indiscretă – care au fost marile iubiri ale dumneavoastră din acea perioadă?

Am câteva amintiri foarte clare. În acei ani am avut mai multe iubiri, legate mai ales de activitatea politică. În grup erau, într-adevăr, și femei. Îmi amintesc în special de două fete, cu care am avut legături în timpul perioadei berlineze. Una dintre ele era fiica unui menșevic. Cealaltă provenea dintr-o familie muncitorească. Datorită lor, activitatea politică a fost și mai plăcută.

Ce făceați împreună, vă mai duceți din când în când la dans?

Nu, în acea perioadă, ne duceam cel mult la marșuri! Câteodată o conduceam pe față înapoi acasă, pe jos, acestea fiind singurele noastre ocazii de a rămâne singuri: în general, totul era extrem de spartan!

Având în vedere și legătura dumneavoastră cu acești copii ai menșevicilor, se pune de la sine întrebarea dacă erați la curent cu ceea ce se întâmpla în acea perioadă în Uniunea Sovietică?

Da, desigur, se vorbea și despre asta. Tatăl fetei mai înainte pomenite era un militant foarte devotat menșevismului și ataca în scris regimul comunist. Adevărul e că știam câte ceva despre lucrurile care se petreceau în Rusia. Dar cum întotdeauna copiii sunt mai de stânga decât părinții, era normal ca situația din Rusia să ni se pară, nouă, celor mai tineri, mult mai bună decât era în realitate. Acea era, de altfel, perioada primului plan cincinal și, din exterior, lucrurile păreau să funcționeze. Nu știam încă nimic despre ororile aceluia regim și despre „inchiziția” sa: confruntarea dintre Marea Criză care afecta Occidentul și Reconstrucția aflată în curs în Uniunea Sovietică părea să favorizeze comunismul. Evident, în grupul nostru se iscaseră o vie dezbateri asupra acestor teme, dar decizia noastră de a rămâne în rândurile social-democrației depindea și de faptul că, de pe aceste poziții, nu eram obligați să urmăm linia rigidă impusă în cadrul partidului comunist.

Dar aveți contacte cu comuniștii?

Nu, în acea vreme, eu nu aveam contacte cu comuniștii, nu-i cunoșteam personal. Ne întâlneam doar ocazional, în drumețiile noastre de sfârșit de săptămână și aveam dezbateri politice.

În acea perioadă citeați Marx și literatură marxistă?

Da, citeam mult Marx, Lenin, Engels, Kautski etc.

La vârsta aceea, de obicei, suntem foarte siguri pe pozițiile noastre... De exemplu, o citeați și pe Rosa Luxemburg?

Da, câte ceva; aflasem despre dezbaterile dintre Luxemburg și Lenin... Eram fascinat de-a binelea de Lenin. Îmi plăceau scrierile sale din 1917, pline de suplețe

tactica, și consider că influența acestui om și a gândirii sale este vizibilă în anumite lucrări ale mele, de pildă în *Journeys Toward Progress*, când vorbesc despre modul în care se realizează reformele din America Latină. Întreaga concepție de *reform-mongering* se bazează mai mult sau mai puțin pe lecturile mele leniniste din tinerețe.

Scriați în acea perioadă pentru vreun ziar sau vreo revistă?

Nu, nu scriam deloc; aveam 16 ani, încă nu aveam bacalaureatul. Am absolvit Französische Gymnasium în 1932, iar apoi am urmat un prim an de universitate la Berlin.

La ce facultate?

Pe atunci eram încă într-o fază de explorare, oscilând între drept și economie. În acel ultim an petrecut în Germania am făcut multă politică. La un moment dat, m-am alăturat unor militanți ai Partidului Social-Democrat care constituiseră un fel de grup clandestin, numit *Neu Beginnen*, adică „nou început”, din care am descoperit că făceau parte importanți intelectuali social-democrați. Printre ei se afla și prietenul meu Ehrmann, precum și celebrul analist politic Richard Löwenthal, care a murit de curând în Germania, un adevărat Raymond Aron german. În scrierile sale, pe care le citeam în anii treizeci la Paris, am găsit prima analiză a național-socialismului cu adevărat serioasă, în măsura în care aceasta marca desprinderea de marxismul ortodox, conform căruia nazismul era doar o expresie a capitalismului târziu. Löwenthal a scris pe această temă o serie de articole importante. Ca să nu se îndepărteze prea mult de Germania, el a plecat inițial la Praga. Până la urmă s-a stabilit la Londra.

În acele luni, grupul dumneavoastră se pregătea în vreun fel anume pentru alegerile din ianuarie 1933?

Ne dădeam seama că naziștii, precum și partidul lor, deveniseră foarte puternici, dar nimeni nu era pregătit. În fond, cele petrecute au fost rezultatul hotărârii lui Hindenburg de a-l solicita pe Hitler să formeze noul guvern. Oricum, situația nu s-a schimbat prea mult până la incendierea Reichstagului, moment care a marcat într-adevăr începutul terorii.

În grupările politice de tineret se discuta despre posibilitățile de rezistență organizată, de luptă armată, de opoziție clandestină față de nazism?

La un moment dat, după incendierea Reichstagului, toate partidele au fost pur și simplu abolite. Nu ne mai puteam întâlni nicăieri, locul pe care îl aveam pentru ședințe nu mai era disponibil, la fel cum multe altele au dispărut din circuit. Cu toate acestea, am continuat să întreținem relații personale. Am hotărât să ne întâlnim în continuare, din când în când, pe la câte unul dintre noi. Cineva făcuse rost de o mașină de copiat, dar nu știam unde s-o ținem, cum să facem s-o ascundem. Atunci a intervenit Eugenio Colorni, pe care îl cunoșteam de când devenise foarte bun prieten al surorii mele.

Așadar v-ați cunoscut la Berlin?

Da, el o „agățase” pe soră-mea în bibliotecă. Când Hitler a venit la putere, Colorni ne-a pus la dispoziție camera lui de hotel, deoarece el, ca străin, nu era suspectat. Iar noi am folosit-o ca să ne tipărim manifestele.

Ce părere aveai în acea vreme despre nazismul german și despre fascismul italian?

Ca să spun drept, noi nu știam multe despre fascismul italian. Știam ce înseamnă sfârșitul democrației, dictatura capitalului. Pentru noi, „fascism”, în acea perioadă, era doar un cuvânt urât, pe care îl foloseam ca pe un *Schimpfwort*,